

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**Tarix fakulteti "Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi"
yo'nalishi**

202-guruh talabasi Sotimova Tursunoyning

REFERAT

MAVZU: SAN'AT, ADABIYOT, MA'NAVIYAT

Ilmiy rahbar: _____Axmedova H.

Kafedra mudiri _____ M.Sobirova

Toshkent-2014

MAVZU: SAN'AT, ADABIYOT, MA'NAVIYAT.

REJA

Kirish

Asosiy qism

- 1. San'at, adabiyot, ma'naviyat**
- 2. Adabiyot va “Adabiyotshunoslik”, ajdodlarimiz badiiy tafakkurini xolis o'rganish muammolari**
- 3. Badiiy adabiyotda ishq mavzusi**
- 4. Xalq ijodi va ma'naviyat. Marosimlar ma'naviyati**

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Kirish

Mavzuning dolzarbligi. San'at, jumladan, badiiy adabiyot o'zlikni anglab yetishning mustaqil yo'li bo'lib, aslida taxayyul o'yinlari¹ vositasida Borliq haqiqatini modellashtirishga urinishdir. San'at turlari behisob, ularning har biri voqelikda mavjud muayyan imkondan foydalanadi. Haykaltarosh toshni "jonlantiradi", musavvir ranglar tovlanishini ishga soladi, musiqa san'ati inson tuyg'ulariga bevosita koinot uyg'unligini olib kiradi. Badiiy tafakkurning eng qudratli va imkoniyatlari cheksiz vositasi so'z san'atidir. Adabiyot inson ma'naviyatini shakllantiruvchi asosiy manbadir.

Inson xatti-harakat, imo-ishora bilan ham ko'p narsani tushuntira oladi. Ammo baribir so'z, inson nutqi axborot almashuvining bosh vositasidir. San'atni ham ahli basharning o'ziga xos axborot almashuv vositalaridan biri deb qarasak, so'z san'ati ushbu badiiyat dunyosida alohida mavqega egadir. Adabiyot inson tafakkurining, ma'naviyatining asosi va bosh ozig'idir. Chunki unda hayot aks etadi. Ammo o'z holicha, ko'zgudagidek emas, balki muallif maqsadiga bo'ysunib, uning nigohi orqali sizga ko'rinadi. Adabiy asar ko'z oldingizdan kechayotgan ayqash-uyqash hodisalar girdobini ma'lum ma'no tizimiga joylab, undan sizning ko'zingizga, ongingizga ma'no, mazmun chiqarib beradi.

Endigina harfni harfga urishtirib kitob o'qishga o'rgangan besh-etti yoshli bola tevarak-atrofdagi hayotni qanday tahlil qilib, to'g'ri xulosalar chiqara oladi? Buning uchun unga kim yordam beradi? Albatta, birinchi navbatda, ona va otasi, opa-akalari, tarbiyachilari, atrof-muhitdagi insonlar ta'siri bo'ladi. Biroq ushbu insonlar ko'rsatadigan ta'sir, ular gapiradigan

---

¹ "Имагинация" (русча "воображение", ўзбекча "тахайюл") асотир тафаккур, фалсафий ва бадий тафаккурнинг асосий курули эканлиги таникли рус олими Я. Голосовкернинг "Логика мифа"(М., "Наука", ГРВЛ, 1987) китобида ишонарли исбот қилиб берилган.

gaplar o'z navbatida ularning ong va saviya darajasiga, ularning o'zi hayotni qanday tushunishiga bog'liq. Kitob esa, agar arzigulik kitob bo'lsa, ma'lum ma'noda, umumbashariyat tajribasi asosida yozilgan, hayotning bir qirrasini bola uchun tushunarli usulda umumbashariyat ma'naviy olami ko'zgusi orqali xayrli bir niyat sari yo'naltirib aks ettirgan bo'ladi. Mana shu ma'noda adabiyotni inson ma'naviy dunyosining shakllanishidagi ilk va oziq vosita deya olamiz. Falsafiy va ilmiy dunyo daholari ham odatan badiiy adabiyot yo'rgagida voyaga yetadilar.

Kurs ishining maqsadi. Adabiyot haqida yoshligidan kitobga mehri tushgan, kitob ichida o'sgan odamgina gapirishga haqli bo'lsa kerak. Keyincha katta bo'lib, sababi tirikchilik, adabiyotshunoslikka qo'l urgan kishilarning so'zlari bu dargoh uchun begona so'zlardir. Ular yo o'zgalardan ko'chirma qiladilar, yo chinakam adabiyot uchun yot bo'lgan qarashlarni unga tirkamoqchi bo'ladilar. Bu ishlarni ko'ra bila turib qiladilarmi, yo ko'r-koronami, bunisining oxir-natija uchun unchalik ahamiyati yo'q.

Yoshligidan kitob o'qishga o'rgangan odam odatda falsafiy, siyosiy, diniy adabiyotdan boshlamaydi, avval badiiy adabiyot namunalari bilan tanishadi. Agar boshqa biror tur adabiyot qo'liga tushganda ham, tabiiy-ki, bola tafakkuri bilan uni tushunishga qodir bo'lmaydi. Badiiy asar unday emas, u yetti yashardan yetmish yashargacha hammaga tushunarli, hamma ham undan o'z fahm- farosatiga loyiq bir hissa chiqara oladi. SHu sababli **adabiyot - ibrat maktabi, mehr parvarishidir. Mumtoz adabiyot Borliq haqiqatining botiniy jihatini zohiriy timsollar vositasida majoziy bayon etish qudratiga ega.** Ana shu xislati tufayli u **inson ruhini Borliq haqiqati bilan uyg'unlashtirishga yordam beruvchi asosiy vositalardan biri** hisoblanadi.

Kurs ishining vazifalari. Kurs ishining vazifalari quyidagilardan iborat:

1. San'at, adabiyot, ma'naviyatning mohiyatini anglash;
2. Adabiyot va "Adabiyotshunoslik", ajdodlarimiz badiiy tafakkurini xolis o'rganish muammolari o'rganish;

3. Badiiy adabiyotda ishq mavzusini talqin etish;
4. Xalq ijodi va ma'naviyat. Marosimlar ma'naviyatini taxlil qilish.

1.San'at, adabiyot, ma'naviyat

Islomgacha insoniyat ongida asotir tafakkur hukmronlik qilgan. **Asotir tafakkur** (*mifologicheskoe myshlenie*) Borliq mohiyatini idrok etishga dastlabki urinish bo'lib, Ibtidoiy jamoa, qisman Qadimgi dunyo va O'rta asrlar odamining fikrlash tarziga xosdir. Bu davrlarda aksariyat insonlar g'ayb olamiga oid narsa-hodisalar va mavhum tushunchalarni moddiy voqelik ashyolaridan ajratib tasavvur qila olmaganlar, natijada bir narsa-hodisaning ismi yoki tasviri bilan uning haqiqiy voqeligi orasida qandaydir sirli bog'lanish mavjud deb o'ylaganlar. SHu sababli bu davrda sof ma'nodagi din, ilm va san'at bir-biridan ajralgan holda bo'lmagan, asotir tafakkur sinkretik (yaxlit, tarmoqlanmagan) tafakkur bo'lib, unda mantiqiy tafakkur, badiiy tafakkur, diniy-mistik tafakkur bir-biridan hanuz farqlanmagan. “Avesto” kitobi, qadim yunon asotirlari, Homer dostonlari, Gesiodning “Teogoniya” asari, hind “Vedalar”, “Mahabharata” va “Ramayana”, Qadim dunyoda yaratilgan boshqa ko'plab asarlar asotir tafakkur asosiga qurilgan. Hatto ilohiy kitoblar bo'lmish “Tavrot” va “Injil”ning bugungi mavjud matnlari tarkibiga turli sabablarga ko'ra inson qo'li bilan kiritilgan “tuzatish” va qo'shimchalarda ham asotir unsurlari uchraydi.

Bugunning odami sof **asotir** (*mif*) nima ekanligini ko'pincha aniq tasavvur qila olmaydi, biz ko'pincha asotirni **afsona** deb qabul qilamiz. Afsona birov ishonadigan narsa emas, u bir ertak, ammo qadimgi odamlar asotirni o'ta jiddiy qabul qilishgan. Asotir (*mif*) bilan badiiy asarning umumiy tomoni - ular har ikkisi ham mohiyatni hayotiy yoki xayoliy timsollar asosida anglatishga urinadilar, farq qiluvchi tomoni - asotirni o'z davrining odami **haqiqat** deb qabul qiladi, san'at asarini esa insonlar mutlaq haqiqat deb o'ylamaydi, balki **ibrat maktabi** sifatida tushunadi. Qadim elatlar ma'lum muddat turli sanamlar qudratiga ishonganlar va ularga topinganlar. Zevs, Apollon, Afrodita kabi Olimp tog'ida abadiy yashaydi deb tasavvur qilingan sanamlar sharafiga yunonlar ibodatxonalar qurib, qurbonliklar keltirganlar.

Badiiy timsol haqiqatni o'zida to'liq ifodalashga da'vo qilmaydi, faqat unga ishora qiladi. Farididdin Attorning "*Mantiq ut-tayr*", Alisher Navoiyning "*Lison ut-tayr*" asaridagi jahon qushlarining afsonaviy hukmdori Simurg' faqat badiiy timsol, Haqiqat sirlariga ishoradir. Farhod va SHirin, Layli va Majnun kabi qahramonlar ham shoir ko'nglidagi muayyan tasavvurlarga ishora qiladi, dostonlarning badiiy mazmuni shoirning Borliq haqiqati haqidagi fikru o'ylariga bizni oshno etadi.

Ma'naviy tarbiyaning vositalari faqat aql emas, balki ibrat, iroda, mehr hamdir. Milliy ma'naviyatimizda shular barchasi mujassam. Nafosat uyg'unlikka asoslanadi, shu sababli ma'naviy tarbiyaning eng ta'sirchan vositasidir. Uning ustiga badiiy asarlar insonga ham ibrat, ham aql, tafakkur, ham tuyg'u, his-hayajon, ham timsollar vositasida ta'sir etishga urinadi.

Baqo – cheksiz, mutlaq haqiqat esa - g'ayb. Demak, ilm uni oxirigacha anglab yeta olmaydi. Ilm majoz (metafora)dan boshlanadi. San'at esa to'lig'icha majozga quriladi. Ilm hech qachon Borliq haqiqatining oxiriga yeta olmaydi. Mumtoz san'at asari esa Borliq haqiqati haqida uyg'un tasavvur bera oladi. Asli shunga erisha olmasa, u mumtoz san'at emas. Ilmiy iste'dod va badiiy iste'dod boshqa-boshqa narsalar, ammo ulug' san'atkorlar va buyuk allomalar faqat bir tomonlama iste'dod egalari bo'lishgan emas.

Agar mantiqiy tafakkur har bir narsa-hodisani qismlarga ajratib ilmiy tushunchalar yordamida tahlil qilishga urinsa, badiiy tafakkur voqelikni yaxlit uyg'unlikda idrok etishga urinadi. Buning uchun turli ramzlar, timsollar, ishora va tashbeh (o'xshatish)lardan foydalanadi. Badiiy til ramzu ishoralar tilidir. Agar ilm tilini mutaxassislargina tushunsa, badiiy ijod mahsuli ko'pchilikka taqdim etiladi. Badiiy tafakkur yaratgan dunyo san'at dunyosidir. Ilm faqat inson aqliga murojaat qilsa, haqiqiy can'at asari insonning ham aqli, ham tuyg'ularini junbushga keltiradi. SHu sababdan san'atning ilmdan qamrovi kengroqdir. San'atkor faylasuf singari voqelikni ilmiy izohlashga urinmaydi, balki uning muayyan talqinini yaratib, uni o'zgalarga beixtiyor

yuqtirish yo'lidan boradi. San'atning ta'sir kuchi undagi timsoliy tafakkur qudratidandir.

San'at, jumladan, badiiy adabiyot o'zlikni anglab yetishning mustaqil yo'li bo'lib, aslida taxayyul o'yinlari² vositasida Borliq haqiqatini modellashtirishga urinishdir. San'at turlari behisob, ularning har biri voqelikda mavjud muayyan imkondan foydalanadi. Haykaltarosh toshni "jonlantiradi", musavvir ranglar tovlanishini ishga soladi, musiqa san'ati inson tuyg'ulariga bevosita koinot uyg'unligini olib kiradi. **Badiiy tafakkurning eng qudratli va imkoniyatlari cheksiz vositasi so'z san'atidir. Adabiyot inson ma'naviyatini shakllantiruvchi asosiy manbadir.**

Inson xatti-harakat, imo-ishora bilan ham ko'p narsani tushuntira oladi. Ammo baribir so'z, inson nutqi axborot almashuvining bosh vositasidir. San'atni ham ahli basharning o'ziga xos axborot almashuv vositalaridan biri deb qarasak, so'z san'ati ushbu badiiyat dunyosida alohida mavqega egadir. Adabiyot inson tafakkurining, ma'naviyatining asosi va bosh ozig'idir. Chunki unda hayot aks etadi. Ammo o'z holicha, ko'zgudagidek emas, balki muallif maqsadiga bo'ysunib, uning nigohi orqali sizga ko'rinadi. Adabiy asar ko'z oldingizdan kechayotgan ayqash-uyqash hodisalar girdobini ma'lum ma'no tizimiga joylab, undan sizning ko'zingizga, ongingizga ma'no, mazmun chiqarib beradi.

Endigina harfni harfga urishtirib kitob o'qishga o'rgangan besh-etti yoshli bola tevarak-atrofdagi hayotni qanday tahlil qilib, to'g'ri xulosalar chiqara oladi? Buning uchun unga kim yordam beradi? Albatta, birinchi navbatda, ona va otasi, opa-akalari, tarbiyachilari, atrof-muhitdagi insonlar ta'siri bo'ladi. Biroq ushbu insonlar ko'rsatadigan ta'sir, ular gapiradigan

---

² "Имагинация" (русча "воображение", ўзбекча "тахайюл") асотир тафаккур, фалсафий ва бадий тафаккурнинг асосий курули эканлиги таникли рус олими Я. Голосовкернинг "Логика мифа"(М., "Наука", ГРВЛ, 1987) китобида ишонарли исбот қилиб берилган.

gaplar o'z navbatida ularning ong va saviya darajasiga, ularning o'zi hayotni qanday tushunishiga bog'liq. Kitob esa, agar arzigulik kitob bo'lsa, ma'lum ma'noda, umumbashariyat tajribasi asosida yozilgan, hayotning bir qirrasini bola uchun tushunarli usulda umumbashariyat ma'naviy olami ko'zgusi orqali xayrli bir niyat sari yo'naltirib aks ettirgan bo'ladi. Mana shu ma'noda adabiyotni inson ma'naviy dunyosining shakllanishidagi ilk va oziq vosita deya olamiz. Falsafiy va ilmiy dunyo daholari ham odatan badiiy adabiyot yo'rgagida voyaga yetadilar.

Adabiyot haqida yoshligidan kitobga mehri tushgan, kitob ichida o'sgan odamgina gapirishga haqli bo'lsa kerak. Keyincha katta bo'lib, sababi tirikchilik, adabiyotshunoslikka qo'l urgan kishilarning so'zlari bu dargoh uchun begona so'zlardir. Ular yo o'zgalardan ko'chirma qiladilar, yo chinakam adabiyot uchun yot bo'lgan qarashlarni unga tirkamoqchi bo'ladilar. Bu ishlarni ko'ra bila turib qiladilarmi, yo ko'r-ko'ronami, bunisining oxir-natija uchun unchalik ahamiyati yo'q.

Yoshligidan kitob o'qishga o'rgangan odam odatda falsafiy, siyosiy, diniy adabiyotdan boshlamaydi, avval badiiy adabiyot namunalari bilan tanishadi. Agar boshqa biror tur adabiyot qo'lga tushganda ham, tabiiy-ki, bola tafakkuri bilan uni tushunishga qodir bo'lmaydi. Badiiy asar unday emas, u yetti yashardan yetmish yashargacha hammaga tushunarli, hamma ham undan o'z fahm- farosatiga loyiq bir hissa chiqara oladi. SHu sababli **adabiyot - ibrat maktabi, mehr parvarishidir. Mumtoz adabiyot Borliq haqiqatining botiniy jihatini zohiriy timsollar vositasida majoziy bayon etish qudratiga ega.** Ana shu xislati tufayli u **inson ruhini Borliq haqiqati bilan uyg'unlashtirishga yordam beruvchi asosiy vositalardan biri** hisoblanadi.

2. Adabiyot va “Adabiyotshunoslik”, ajdodlarimiz badiiy tafakkurini xolis o’rganish muammolari

Adabiyot inson ruhini Borliq haqiqati bilan uyg’unlashtirishga intiluvchi asosiy vositalardandir. Mustaqillikkacha bo’lgan davrda ilmiy tadqiqotlar va darsliklarda XII-XV asrlar o’zbek adabiyotidagi yaxlit jarayonni "dunyoviy adabiyot" deb nomlangan taraqqiyparvar yo’nalish; "diniy-mistik" va "feodal-saroy" adabiyotlari deb tamg’a bosilgan "reaktsion" oqimlarga ajratib, ularni bir-biriga keskin qarshi qo’yib kelinganligi hammamizga ma’lum. Ammo bu atamalar davr badiiy tafakkuri mohiyatini uning asosiy badiiy mezonlar silsilasiga mos holda ochib bera olmadi. Chunki ular aslida marksistik mafkura nuqtai nazarini ifodalab, ushbu mafkura targ’ibotchisining dunyoni idrok etish me’yorlarini o’tmish ajdodlar merosiga jiddiy tahrirsiz tatbiq etishga asoslangan. Shunday yondoshish oqibatida, masalan, Alisher Navoiy badiiy tafakkur olami o’z yaxlitligida to’g’ri talqinini topmadi, sun’iy ravishda turli usullar, turli uslublarning qovushmagan yig’indisiga "aylanib qoldi". Natijada, shoir asarlarini keng kitobxonga taqdim etish jarayonida uning ijodidagi ba’zi jihatlar, bob va qismlar "oshiqcha", "keraksiz" hisoblanib, tushirib qoldirildi. Masalan, "Hayrat ul-abror"ning kitobxon ko’zidan "yashirib" qolingani kirish boblari va birinchi, ikkinchi maqolatlarida nafaqat yolg’iz bu asar, balki butun "Xamsa", demakki, shoir ijodining asosiy mohiyatini, undagi takomil bosqichlari silsilasini to’g’ri tushunib olish uchun kalit mavjud edi. Ularni ommaviy nashrlarda qisqartirib tashlab qoldirish bilan ulug’ shoir ijodining asos mohiyatini to’g’ri anglash yo’liga mutlaqo oqlab bo’lmaydigan g’ovlar tashlandi.

Alisher Navoiyning dunyoni badiiy idrok etishi o’ziga xos murakkab jihatlariga ega. Agar biz uning badiiy tafakkur mohiyatini davr istiloh va tushunchalariga tayangan holda, ularning ichki mazmunini to’g’ri tushunib yetishga jiddiy intilib, talqin va ta’rif etmasak, o’zimiz o’ylab topgan, bugungi kunga xos yoki o’zga madaniyat an’analari moslangan atamalar bilan

ifodalashga urinsak, ulug' daho qarashlarini ma'lum darajada jo'nlashtirib tushuna boshlaymiz, natijada o'z ma'naviy ufqlarimizni muayyan qoliplar doirasida cheklab qo'yish xavfiga ro'baro' bo'lamiz. SHu sababli Navoiy fikrlarini uning o'z istilohlarida anglab yetishga uringanimiz xayrlidir.

Sobiq totalitar mafkura ta'sirida yaqin-yaqinlargacha bizdagi ijtimoiy fanlar sohasida adabiyotshunoslikka, filolog olimlarga ma'lum darajada mensimay qarash mavjud edi. Bunga, albatta, yaqin o'tmishdagi adabiyotshunosligimizning qusurlari ham ancha-muncha sabab bo'lganligi sir emas. CHunki marksizm mafkurasi hukmron bo'lgan sovet zamonida adabiyotshunoslarimizning aksariyati milliy ma'naviyatimizga butkul yot bo'lgan va hatto dunyo tsivilizatsiyasi ham mohiyatan inkor etgan «sotsialistik realizm» deb nomlanuvchi soxta «nazariya» domiga tushib, XX asrda yaratilgan barcha adabiy merosni ushbu qolipga moslashtirish yo'lidan bordilar. Bu haqda jild-jild «ilmiy tadqiqotlar» yaratildi, odamlar doktor, professor, xatto akademiklikgacha daraja va unvonlarga sazovor bo'lishdi. Mumtoz adabiyotimiz bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlarda bu illat bevosita va ochiq namoyon bo'lmasa-da, marksistik mafkura ta'siriga berilish bu sohada ham sezilarli edi. Agar xolis yondoshilsa, ilmiy adabiyotlarga nisbatan badiiy adabiyotda Borliq haqiqatini uyg'un his etish tamoyili ustun turadi. Ayniqsa, bu holat Navoiy she'riyati darajasidagi falsafiy teranlikda ham biki³ bo'lgan badiiyat namunalarida yaqqol o'zini namoyon etishi sir emas. SHu sababli ham Alisher Navoiy badiiy olami millatimiz ma'naviyati uchun doimo mahak toshi⁴ vazifasini bajarib kelgan va kelgusida ham shunday bo'lib qoladi.

Mavjud adabiyotshunoslik fani adabiyotning shaklini o'rganadi, mazmuniy mohiyatini jiddiy o'rganmaydi. Adabiyotshunoslik asosan badiiy

---

³ пухта, мукаммал, ғубор тегмаган.

⁴ Қимматбаҳо металлларнинг саралигини аниқловчи минерал жисм «махак тоши» деб аталади.

adabiyotni o'yin sifatida o'rganadi, ya'ni undagi o'yin qoidalarini tahlil etadi⁵. Albatta, adabiy asar mazmunini to'g'ri tushunishimiz uchun undagi "o'yin qoidalarini", ya'ni shakliy, uslubiy o'ziga xosliklarni to'g'ri anglashimiz kerak. Ammo, baribir, badiiy tafakkur qonuniyatlarini bilish, shakl va uslubni farqlash hali asar mazmunini to'liq, asliga muvofiq tushunib yetish degani emas. Chunki adabiyotdan har bir shaxs o'z hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, tafakkur darajasiga ko'ra, qisqasi, o'ziga yarasha ibrat oladi. Mumtoz o'zbek adabiyotini she'riyatsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki o'zbek tilida yetib kelgan ma'naviy merosimizning 80 foizini she'riyat tashkil etadi. Ona zaminimizga islom dini bilan birga arab tili va she'riyat ilmi ham kirib keldi. Madrasalarda Qur'oni karim, tafsir, hadis ilmi, arab tili sarfu nahvi bilan bir qatorda she'r ilmi – (aruz) nazariyasi - qonun-qoidalari ham o'qitib, yodlatilar edi. Yod olish esa aqlni peshlatib chiniqtirar, tiniqlashtirar, tafakkurni chuqurlashtirib oydinlashtirar va fasohat bilan so'zlashga asos bo'lardi. Qomusiy olimlarimizning deyarli barchalari she'riyat bilan oshno bo'lib, yo she'riy qasida bitganlar, yo she'riyat nazariyasi aruzga oid asarlar yaratganlar. Buyuk ajdodlarimiz adabiyotshunoslik fanini mustaqil nazariy tizim darajasiga ko'targanlar.

Ma'lumki, har bir mintaqa madaniyatining o'z mezonlari bor. Ular o'sha mintaqa xalqlari ma'naviy takomili jarayonida, uzoq yillik tarixiy tajriba asosida shakllanadi. Jumladan, **islom mintaqa adabiyotining rivojlanishi mobaynida uning o'ziga xos nazariy asoslari ham yaratildi**. Bu an'anaga muvofiq bizda **adabiyot nazariyasiga oid** bir qator **ilmlar** vujudga keldi. Bu ilmlar **ikki yo'nalishda** bo'lib, ulardan **birinchisi adabiyotning shakli, ya'ni badiiy tasvir vositalariga oiddir**. Jumladan, aruz ilmi, qofiya ilmi, badiiy san'atlar nazariyasi (ilmi bade'), ilmi bayon, ilmi ma'oniy va h.k. Islom mintaqasida dastlab bu ilm yo'nalishlari arab tilidagi adabiyot tajribasiga

---

⁵ Масалан, мумтоз адабиётимизга хос аруз илми, қофия илми, бадий санъатлар илми шундай "ўйин қоидалари" сифатида қаралиши мумкин. Поэзияга хос бундай шартлиликни ўрганувчи фан Европа илмида умумий қилиб "поэтика" аталади.

tayangan bo'lsa, ko'p o'tmay boshqa xalqlar ham bu sohaga o'z hissalarini qo'sha boshladilar. Buyuk ajdodlarimizning bu sohadagi xizmatlariga misol sifatida X - XV asrlar mobaynida Markaziy Osiyoda yashab ijod etgan Abu Abdulloh al-Xorazmiyning "Mafotih al-ulum"("Ilmlarning kalitlari") asarining maxsus bobi, Abu Xafs an-Nasafiyning "Majma' ul-ulum matla' un-nujum" ("Ilmlarning jam bo'lishi - yulduzlarning chiqishi") qomusiy risolalar to'plamiga kiritilgan "Muxtasar al-aruz ala usul al-ma'ruz", Abul Hasan Nasr al-Marg'iloniyning "Mahosin al-kalom", xorazmlik alloma Rashididdin Vatvotning "Hadoyiq as-sehr fi daqoyiq ush-she'r", Mahmud az-Zamaxshariyning "Al-qustos fil aruz", Yusuf as-Sakkokiyning "Miftoh ul-ulum", Ahmad Taroziyning Mirzo Ulug'bek zamonida turkiy tilda yaratilgan "Funun al-balog'a" asarlarini, Navoiy va Boburning aruzga oid risolalarini eslab o'tish kifoya.

Adabiyot nazariyasining ikkinchi muhim yo'nalishi badiiy adabiyotning mazmuniy jihati, ya'ni badiiy tafakkur qonun-qoidalariga aloqador bo'lib, badiiy ijod tariqi (metodi) masalasi ushbu yo'nalishning bosh mavzusidir.

Yangi davrda Yevropa adabiyotida **barokko, klassitsizm, romantizm, realizm** nomlari bilan ataluvchi hodisalar paydo bo'ldi. Tadqiqotchilar bunday hodisalarni **adabiy yo'nalish** yoki oqim ("literaturnoe napravlenie ili techenie") deb atadilar va keyinchalik shuning asosida **ijodiy yoki badiiy metod (tvorcheskiy ili xudojestvenniy metod) nazariyasi** shakllantirildi.

Qadim yunonlarning falsafasini chuqur o'rgangan ajdodimiz **Abu Nasr Forobiy** (873-950) o'z ijodida ushbu muammoga ham maxsus to'xtalib, **"She'r san'ati qonunlari haqida risola" (Risola fi qavonin sino'at ash-she'r)** va **"She'riyat haqida" (Kitob ash-she'r)** asarlarini yaratdi. Bu risolalarda Aristotel asarlarida ishlatilgan **"mimezis"** (tabiatga taqlid) va **"imaginatsiya"** tushunchalarini arab tiliga **"muhokot"** va **"taxayyul"** atamalari bilan tarjima qilib, **badiiy tafakkurning asos unsurlarini** islom

mintaqa ilmida ilk martaba mantiqiy izohlab berdi. XI asrga kelib **Abu Qohir al-Jo'rjoni** (vafoti 1078 yil) Qur'oni karim oyatlarining yuksak badiiy qudratini ilmiy tahlil asosida dalillab berishga bag'ishlangan **“Daloyil ul-e'joz”** va **“Asror ul-balog'a”** asarlarida mutlaqo o'ziga xos **badiiy timsol nazariyasini** kashf etdi. XIII asr oxiri - XIV boshlarida **Amir Xusrav Dehlaviy** (1253-1325) o'zining **“Rasoil ul-e'joz”** va boshqa asarlarida ushbu muammolarning **yangicha yechimlarini** berdi. Va nihoyat, XV asr oxirida **Alisher Navoiy o'zigacha 8 asr davomida mintaq miqyosida keng rivojlanib borgan badiiy tafakkur ilmini yanada yuksak nazariy umumlashmalar darajasiga ko'tarib, jahon ma'naviyati takomiliga o'zining mustaqil bosqich darajasidagi kashfiyotini olib kirdi.**

Qadim yunon tilida **“metodos”** nima ma'noni bildirsa, IX- XV asrlar islom mintaq madaniyatining ilmiy atamalar tili bo'lmish arab tilida **“tariq”** so'zi ham xuddi shu ma'noni, ya'ni **“yo'l”**, **“Borliqni anglab yetish va aks ettirishning o'ziga xos yo'li”** ma'nosini anglatar edi. **Alisher Navoiy** umrining oxirida yozilgan **“Mahbub ul- qulub”** risolasi **“Avvalgi qism”**ining **“Nazm gulistonining xushnag'ma qushlari zikrida”** deb atalgan **16-faslida** ushbu atamadan ijodiy foydalanib, islom mintaq adabiyotida **“haqiqat tariqi”** va **“majoz tariqi”** deb atalmish ikki **adabiy yo'nalish va badiiy ijod tariqi** mavjudligini kashf etdi va ularning har birini qisqacha **ta'riflab**, XII-XV asrlarda yashab forsiy va turkiy tillarda ijod etgan **ulug' shoirlarning qaysi biri qaysi yo'nalishga mansub ekanligini aniq ko'rsatib berdi.** SHunday qilib, **badiiy ijodga Borliq mohiyatini idrok etish va ijodiy akslantirishning alohida bir yo'nalishi sifatida ongli yondoshuv** islom mintaqasida Yevropadan birnecha asr ilgari mukammal shakllandi⁶.

---

⁶ Алишер Навоийнинг бадий ижод тариқларининг шаклланиши, XII-XV асрлардаги Ислон минтақа адабиётининг ривожланиш даврлари ҳамда ундаги турли адабий йўналишлар ҳақидаги назарий мулоҳазалари “Маънавиятнинг ривожланиш тарихи” китобида батафсил таҳлил этиб берилади.

3. Badiiy adabiyotda ishq mavzusi

Ma'lumki, adabiyot mavzularining markazida inson, uning ruhiyat dunyosi yotadi. Insonning ichki kechinmalari esa, asosan, ikki yo'nalishda bo'ladi: 1) insonning Oliy haqiqatga, Haqqa, Borliqning mohiyatiga, sodda qilib aytsak, maxluqning Xoliqqa munosabati, nisbati masalasi; 2) insonning o'zi singari maxluqlarga, ya'ni o'zga insonlarga, atrof-voqelik, mavjud jamiyatga munosabati. Birinchi yo'nalish Insonni o'z ko'ngli bilan suhbatga chaqiradi, ruhiyatning ichki teran qatlamlariga yo'nalgan bo'ladi. Ikkinchi yo'nalishda ijtimoiy munosabatlar tizimida har bir insonning o'zni masalasiga ko'proq e'tibor qaratiladi. Islom mintaqa madaniyatida XI asr oxiri - XII asr boshlaridan keng rivoj ola boshlagan tasavvuf adabiyoti ko'proq birinchi yo'nalishga e'tibor qaratgan bo'lsa, fors tilida ijod etgan buyuk ozarbayjon shoiri va mutafakkiri **Nizomiy Ganjaviy** birinchilardan bo'lib, faqat **inson ruhiyatining ichki qatlamlariga teran nazar tashlash bilan cheklanib qolmay** o'z dostonlarida shaxsning **Haq va jamiyat oldidagi mas'uliyati masalasiga ham alohida e'tibor qaratishni lozim topdi**, ya'ni, uning asarlarida **irfoniy va ijtimoiy muammolar oliy bir uyg'unlikda ifodalandi**. **Ayni shu uyg'unlik ifodasiga** keyinchalik **Alisher Navoiy** tomonidan **"Majoz tariqi"** deb nom berilgan edi.

Inson ruhida Borliq haqiqati bilan uyg'unlik hosil bo'lishi uchun, birinchi navbatda, **o'zga insonlar bilan o'zaro uyg'unlikka intilish**, ular dilidan Borliq haqiqatini qidirishi lozim, boshqa yo'l bilan bu maqsadga erishib bo'lmaydi. Xo'sh, bu uyg'unlikka qanday erishiladi, unga qaysi yo'l olib boradi?

Adabiyotning asosiy mavzusi **insonning ruhiy kechinmalari** bo'lsa, bular ichida eng go'zali, eng yuksak darajasi, eng ta'sirchani ishq-muhabbatga oid kechinmalar bo'lib, shu sababli **ishq mavzusi** butun zamon va makonlar adabiyotida yetakchi mavzu sifatida namoyon bo'lgan. Navoiy she'r **ishq haqida** bo'lmasa, bekorchi so'z deb hisoblaydi: "*So'z kim dard choshnisidin*

harorati bo'lmag'ay va nazmkim, ishq haroratidin hirqati bo'lmag'ay, nursiz sham' bil va sarvarsiz jam' gumon qil. Hosilikim, so'zga bu taronadur va mundin o'zga barcha afsonadur va **so'z ishq so'zidur va ko'ngulda hayot nash'asi ishq o'zidur**". Ya'ni, shoir nazarida inson hayotining mazmuni va zavqi **ishq**dan tashqari emas.

Mintaqa madaniyatida **ishq masalasi** Forobiy va "*Ixvon us-safo*" (Poklik birodarlari)ning falsafiy risolalarida, Ibn Sinoning "**Risola fi-l-ishq**" (**Ishq haqida risola**), G'azzoliyning "**Thyoi ulum-ad-din**" (Diniy ilmlarning tiklanishi) asari tarkibidagi "**Muhabbat, shavq, uns va rizo kitobi**"da turli jihatlardan o'rganib chiqilgan. Ibn Sino faylasuf va tabib sifatida inson ishqidagi **hayvoniy va ruhoniylar jihatlarini** ajratib ko'rsatgan bo'lsa,⁷ G'azzoliy bu insoniy tuyg'u kimga yo'naltirilganiga ko'ra besh turga ajratib (insonning o'z-o'ziga muhabbati, uning o'z homiylari, unga mehr-shafqat ko'rsatuvchilarga muhabbati va h.k.) keyingi mantiqiy tahlil natijasida ushbu **barcha muhabbat turlarini** insonning butun borliq va mavjudotlarning yaratuvchisi va xojasi **Allohga bo'lgan muhabbatidek** yagona oliy tuyg'uga birlashtiradi. Tasavvuf ta'limotida ushbu qarashlar umumlashtirilib, "**ishqi haqiqiy**" va "**ishqi majoziy**" tushunchalari shakllandi. Ularning birinchisi Allohga muhabbat, ya'ni "**ishqi ilohiy**" ma'nosida bo'lib, Haq vasliga intilish, faqat uning xayoli bilan yashashni bildirsa, ikkinchisi - insonlarning bir-biriga, foniylar dunyo ashyolariga bo'lgan ishqiy sifatida talqin etildi va ko'p hollarda biri ikkinchisiga zid qo'yildi. **Nizomiy, Dehlaviy, Sa'diy, Hofiz** kabi "**majoz tariqi**" namoyandalari esa **majoziy ishqni** (ya'ni foniylar olam mavjudotlarining bir-biriga muhabbatini) **mustaqil qiymatga ega** deb talqin qildilar. Bunday yondoshuv Payg'ambarimiz(s.a.v.)ning "**al-majozu qantar ul-haqiqat**" (**majoz haqiqatning ko'prigidir**) degan mashhur hadislariga muvofiq bo'lib, Alisher Navoiy o'z ijodida ushbu yondoshuvni to'liq quvvatlab:

---

⁷ Серебряков С. Б. Трактат Ибн Сины (Авиценны) о любви. Тбилиси, 1976, с. 47-68.

Ko'rmasa husni majozi ichra juz Haq sun'ini,

Oshiqekim bo'lsa ishq atvori ichra pokboz.

Zohido, bu ishqdin man' aylama oshiqnikim,

*Gar sen idrok aylasang, ayni Haqiqatdir majoz, - deb yozdi.*⁸

Ammo **“majoziy ishq”**ni insonlarning bir-biriga muhabbati deb tushunilsa, voqelikka bu masalani tatbiq etganda bir murakkablik vujudga kelardi. Ya'ni insoniy muhabbat hayotda doimo beg'araz bo'lavermasligi ma'lum bo'lib, bu endi oshiqning ma'naviy saviyasi bilan bog'liq edi. Alisher Navoiy ijodiy yo'lining nazariy xulosasi bo'lmish **“Mahbub ul-qulub”** risolasining ikkinchi qismidagi **“Ishq zikrida”** atalmish 10-bobida ushbu muammoni mukammal hal qilib berdi. Unda adib **ishqni** tasavvufiy talqindan farqli ravishda **uch qismga ajratdi** va ularning har biriga aniq ta'riflar berdi: **1. “Avom ishq”** (ya'ni, yuksak ma'naviyat egasi bo'lmagan, ruscha “обыкновенный” ma'nosiga to'g'ri keladigan, Borliq haqiqati haqida bosh qotirib o'tirmaydigan, faqat nafsoniy va shahvoniy lazzatlardan boshqani bilmaydigan kishilar ishq). **2. “Xavos ishq”** (xos insonlar ishq, ya'ni ma'naviy barkamol insonlarning pok ko'z bilan pok yuzga pok nazar solib, pok ko'ngillarida pokiza shavq uyg'onmog'i. “Va bu pok yuz vositasi bilan pok oshiq haqiqiy mahbubning jamolidan bahra oladi”, - deydi Navoiy).⁹ **3. “Siddiqlar ishq”** (tasavvuf avliyolarining yagona Alloh jamolini ko'rish ishtiyoqi, “ishqi ilohiy” yoki **“ishqi haqiqiy”**).

Xalqimiz aytadiki, bir ish qilsang “xolisan lilloh” qilgin, ya'ni xolis Alloh taolo yo'lida qilingan har bir ish xayrlidir, agar unga xudbinlik, g'araz aralashsa, yaxshiday ko'ringan ish ham yomonlikka olib kelishi mumkin. Navoiy nazdida **“xavos ishq”** insonning insonga bo'lgan ayni shunday Haq yo'lidagi **har qanday g'arazdan xoli, pok mehridir**. Ana shunday ishq namoyandalarini shoir **“ishq ahlining pokbozlari”**, deb ataydi va ular qatorida

---

⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 6-ж. Т. 1990, с. 512-513.

⁹ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб, Т., 1983, с.52.

Amir Xusrav Dehlaviy, SHayx Iroqiy va Xoja Hofiz SHeroziylarni sanab ko'rsatadi. Navoiy **pok insoniy ishqni** oshiq uchun o'zlikni anglash yo'li, "*Haqiqat asrori*" ganjinasining kaliti deb biladi. "*Layli va Majnun*" xotimasida shoir ishqni shunday ta'riflaydi:

*Ey ishq, g'arib kimiyo sen,
Bal oyinai jahonnamo sen.
Ham zotingga darj kimiyoliq,
Ham oyinai jahonnamoliq...
Xurshedi jahonkushoy sensen,
Mir'oti jahonnamoy sensen,
Kim qildi senga nazarni ravshan,
Ko'rdi yeru ko'kdagin muayyan.
CHun boqqali ixtiyor topti,
Har soriki boqti yor topti.¹⁰*

Ko'rinib turiptiki, shoir pok mehrni **g'aroyib kimiyo**, ya'ni misni oltinga aylantira oluvchi **sehrli kuchga, insonga Borliq sirlarini oshkor qiluvchi ko'zguga** qiyos etmoqda. SHunday qilib, Alisher Navoiy, ulug' ustozlari izidan borib, "**ishq**" tushunchasiga, birinchi navbatda, ijtimoiy-axloqiy munosabatlar nuqtai nazaridan qaradi, shu asosda "**majoziy ishq**" (yoki "**xos ishq**")ni voqe' hayotdagi **insonlar aro muomalada** birinchi o'ringa chiqardi, **o'zak mohiyatga** aylantirdi. Inson ma'naviy kamoloti darajasini ushbu mahak toshiga urib o'lchashni lozim topdi. Uning "*Farhod va SHirin*" "*Layli va Majnun*" kabi dostonlaridagi bosh qahramonlar ayni shunday xos ishq egalari sifatida namoyon bo'ldi. Bunday "**majoziy ishq**" oxir-natijada Navoiy badiiyat olamida **mustaqil hodisa** sifatida o'zligini namoyon etdi. **Bu hodisaning mohiyati shunda ediki, unda insonning Oliy haqiqatga, Haqqa, Borliqning mohiyatiga munosabati uning o'zga insonlarga, atrof-voqelik, mavjud jamiyatga munosabati bilan uyg'unlik**

---

¹⁰ Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960, с.447.

hosil qilardi. Badiiy ijod mazmunidagi mana shu teranlikka erishish yo'li **“majoz tariqi”** deb nom oldi. Milliy ma'naviyatimiz takomilidagi ushbu **eng yuksak bosqichni** alohida inson ma'naviy kamoloti jarayoniga tatbiq etsak, uni biz bugungi tilda **“mehr ma'rifati”** deb atashimiz mumkin.

4. Xalq ijodi va ma'naviyat. Marosimlar ma'naviyati

Albatta barcha ma'naviy boylikni xalq yaratadi. Ammo Yevropa ilmda mumtoz (klassik) san'at va xalq ijodi (folklor)ni farqlash udum bo'lgan. Buning ma'lum asoslari ham bor.

O'rta asrlarda mumtoz san'at namunalari ko'proq hukmdorlar yoki yirik zodagonlar, keyincha, bizning mintaqada, tasavvuf suluklari doirasida yaratilgan. Ammo oddiy mehnatkash kosiblar, shahar ahli, dehqonlar orasida ham o'ziga xos san'at turlari, yo'nalishlari vujudga kelgan bo'lib, ularni bir necha toifaga ajratish mumkin. Birinchi yo'nalish so'z san'atiga oid bo'lib, xalq dostonlari, termalar, turli marosim qo'shiqlari, xalq qissalari, ertaklar, afsonalar, topishmoqlar, matallar, maqollar va hokazolarni o'z ichiga oladi. Bularning ko'pchiligi xalq orasida og'zaki ijro etilgan. Ammo xalq kitoblari shaklida qo'lyozma holida tarqalgan doston va qissalar ham ko'p.

Ikkinchi yo'nalish - ijrochilik yoki xalq teatri shaklida - muqallidlik, masxaraboz-qiziqchilik, askiyabozlik, hofizlik, raqqoslik san'ati, qo'g'irchoq o'yinlar, dorbozlik, turli sport o'yinlari, sehrgarlik (ko'zboylog'chilik) va boshqalar bo'lib, bulardan ayniqsa baxshilar, qissaxonlar ijrosida musiqa, ijro va so'z san'ati chatishib ketgan.

Uchinchi yo'nalish - xalq amaliy san'ati degan umumiy nom ostida birlashtirsa bo'ladigan kulolchilik, misgarlik, kandakorlik, yog'och o'ymakorligi, devoriy naqsh ishlash, ganchkorlik, zardo'zlik, kashtachilik, zargarlik va boshqa qator san'at turlari bo'lib, ularning o'ziga xos umumiy tomoni bunday san'at asarlarining ko'pchiligi inson turmushida muayyan amaliy vazifa ham bajarishga mo'ljallangan bo'lishidadir. Xalq amaliy san'ati ustalarining ko'pchiligi atoqli kosib-hunarmandlar sanaladi. Bu san'atlarning o'ziga xos sir-asrori, mahorat maktabi ustoz-shogirdlik shaklida asrdan-asrga o'tib kelgan.

Xalq ijodi namunalari odatda turli toifalar did-farosatini charxlashga,

ularning ma'naviy kamolotini yuksaltirishga, ularda nazokat, nafosat tuyg'ularini tarbiyalashga xizmat qiladi, dunyoni uyg'un idrok etishga yordam beradi.

Xalq ijodi, aniqrog'i, xalq san'ati - biz odatda uning muallifi xalq deb hisoblaymiz. Jumladan, baxshilar ijodini og'zaki adabiyotga mansub bilamiz. Ammo bunday xulosalar ancha nisbiy. Masalan, Ergash Jumanbulbul - madrasa ko'rgan shoir, ko'p asarlarini yozma holda ijod etgan. Asli Fozil Yo'ldosh, Ergash Jumanbulbul, Islom shoir, Po'lkan va boshqalardan yozib olingan qator dostonlar o'z mazmuniy salmog'i va mahorat darajasiga ko'ra, chinakam mumtoz asarlar darajasidadir, ammo ular o'z uslubiy yo'nalishiga ko'ra Navoiy, Mashrab, Nodira she'riyatidan keskin farq etadi. Me'morlarimiz, ganchkor va o'ymakorlarimiz, naqqosh, kandakor va zargarlarimiz, koshinkor va musavvirlarimiz yaratgan asarlar har biri jahon ahlini hanuz hayratga solib kelayotgan mo'jizalar emasmi? Qodirjon Haydarov, Usta SHirin kabi o'ymakor va ganchkorlar, To'ychi Xofiz va Yusuf qiziq SHakarjonovlar haqli ravishda xalq san'atining buyuk namoyandalari hisoblanadi. Ularning ijodi, yaratgan asarlari ko'pi mumtoz san'at darajasidadir. Albatta, xalq ijodi alohida soha. Ammo milliy mumtoz san'atlarimizni xalq ijodi bilan qiyoslab ko'rgan odam ular orasidagi murakkab nisbatlarni jiddiy o'rganish zarurligi sezmay iloji yo'q.

Muayyan asarni muayyan shaxs yaratadi. Ammo bizning mintaqa an'anasida mualliflik mutlaq tushuncha emas. Bizda har bir muallif mutlaqo yangicha uslub, yangi yo'nalish, yangi mavzu va yangi qahramonlar yaratishga ortiqcha urinmaydi. Kitobxon ham undan buni kutmaydi. Amir Xusrav 9 ta doston yozgan. Undan 4 tasi mutlaqo mustaqil mavzularda yaratilgan. Ammo ko'pchilik mintaqa xalqlari orasida bu buyuk hind shoiri Nizomiya javoban yozilgan "*Xamsa*" muallifi sifatida shuhrat qozondi, uning mustaqil mavzudagi asarlari unchalik el og'ziga tushmadi. Ulardan faqat biri - "*Do'valroni va Xizraxon*" mashhur bo'ldi - sababi, qahramonlari yangi bo'lsa

ham, mavzu yo'nalishi an'anaviy (*Farhod va SHirin*", "*Layli va Majnun*", "*Vomiq va Uzro*" kabi ishqiy mavzuda) edi. An'anaviylik, albatta mumtoz adabiyotda o'ziga xos shaklda, xalq adabiyotida - boshqacharoq namoyon bo'ladi. Ammo ular orasida ziddiyat, o'tib bo'lmas jarlik yo'q. Bu yerdagi asosiy farqlar muallif qaysi doira, qaysi toifaga mansubligi, asar kimga mo'ljallab yaratilganligi va qay darajada teranligi, qanday sharoitda ijro etilishi va boshqa omillarga bog'liq. Masalan, tasavvuf she'riyati. Yassaviy maktabida yaratilgan hikmatlar ko'p jihatdan mumtoz she'riyat namunalaridan ko'ra xalq she'riyatiga yaqin turadi. So'fi Olloyor ham, Mashrab ham tasavvuf adabiyoti vakillari. Ammo Mashrab she'riyati bilan So'fi Olloyor nazmi orasida Borliq mohiyatini anglab yetish, mazmuniy teranlikda juda sezilarli farq bor. Biz har ikkisining merosini ham yozma adabiyotga taalluqli deb bilamiz. Aslida Mashrab ko'proq fil-badiha, og'zaki ijod etgan. SHunga qaramay, uning ijodi mumtoz she'riyat sanaladi, So'fi Olloyor ijodi haqida bunday qat'iy hukm chiqarish qiyin.

Xalq badiiy tafakkurining an'anaviylik eng kuchli namoyon bo'ladigan, eng kam o'zgarishga uchraydigan shakli xalq urf-odatlar va marosimlaridir. Marosimlar masalasida biz uchun muhim jihat xalq ongidagi asotir unsurlari va badiiy tafakkur nisbati bo'lib, ba'zi tadqiqotlarda xalq asotirlari va asotir marosimlar bilan xalq ijodi (ya'ni xalq san'atkorligi)ni aralashtirib yuborish holatlari uchramoqda. Albatta, xalq ijodi asotir (mif) va marosimlarga yaqin turadi, xatto marosim folklori degan alohida tushuncha bor, darhaqiqat, xalq marosimlarida badiiy ijod unsurlari uchraydi. Ammo asotir boshqa, marosim boshqa, xalq badiiy ijodi yana alohida hodisalardir. Ularni bir-biridan farqlamoq lozim. Badiiy ijod - o'yin, u shartli, ramziy va timsoliydir. Asotirda ham ramz bor, shartlilik, timsoliylik mavjud. Ammo asotir o'yin emas, u jiddiy narsa, asotir bilan hazillashib bo'lmaydi. Xalq marosimlari ikki toifaga bo'linadi: biri - asotir marosimlar (mifologik rituallar), ikkinchisi - an'anaviy urf-odatlar, ko'proq etiketga oid marosimlar, el orasida qabul qilingan rasm-

rusumlar. Albatta, kelib chiqishiga ko'ra, bu ikki tur marosimlar orasida bog'lanish bo'lishi mumkin, ammo ularning turmushdagi vazifasi (funktional yo'nalishi) jiddiy farq qiladi. Asotir marosim, masalan, o'zbeklardagi yomg'ir chaqirish niyati bilan bog'liq "*Sust xotin*" (yoki "*Suv xotin*") marosimi o'z davrida dehqon uchun hayot-mamot masalasi bo'lgan va buning badiiy ijodga aloqasi yo'q. Hozir uni xalq tomoshasi sifatida badiiylashtirib ijro etilsa, maqsad butkul o'zgaradi. Badiiy ijod ibratga asoslanadi, asosan tarbiyaviy maqsadni ko'zlaydi, asotir marosim esa bevosita amaliy natijalar kutish bilan bog'liq.

Davolash bilan bog'liq marosimlar - kinna, ko'chiriq (badik), avrash kabilar ham asotir marosimga oiddir. Ulardan ham maqsad - amaliy, ya'ni bemorga shifo baxsh etishdir. Bunday marosimlarning o'z matnlari ham bor, ularning badiiylik darajasi har xil - ammo badiiylik bu matnlar uchun qo'shimcha ta'sir quvvati nuqtai nazaridan e'tiborga olinadi, xolos. Ibrat vazifasi bu holatlarda mavjud emas. Albatta, ularni ham xalq ijodi sifatida o'rganish mumkin, ammo asl mohiyat boshqa ekanligi yodda turmog'i zarur.

Ba'zan nikoh marosimlari, motam marosimlarida ham asotir unsurlari uchrab turadi. Ammo xalq orasida bugungi kunda mavjud bo'lgan ko'p marosimlar va ular bilan bog'liq matnlar estetik tarbiya vositasiga aylangandir. Ularni shu jihatdan naqsh (ornament) san'atiga qiyos etish mumkin. Biz uylarimizni turli naqsh-tasvirlar bilan bezagan singari hayotimizdagi turli o'zgarish voqea-hodisalarni ham milliy urf-odatlar, marosimlar bilan boyitib, ularning ahamiyatini ta'kid etamiz, turli ramzu ishoralar bilan tarbiyaviy kuch bag'ishlashga intilamiz. Kattalar yoshlarga so'z bilan, ramziy xatti-harakatlar bilan ta'lim berishga, o'yin bilan o'rgatishga urinadilar. "O'yin bilan o'rgatish" ayni badiiylikdir, "adabiyot" so'zining o'zagida "adab" yotganidek, bugungi turli milliy marosimlarimiz zahirida **yaxshilik ibrati** yashirindir. Marosimlarimiz ma'naviyati ayni shu ezgulik ibratida, shu jihati bo'lmasa, qolganlarining deyarli ma'naviyatga aloqasi yo'q.

XULOSA

Adabiyot inson ruhini Borliq haqiqati bilan uyg'unlashtirishga intiluvchi asosiy vositalardandir. Mustaqillikkacha bo'lgan davrda ilmiy tadqiqotlar va darsliklarda XII-XV asrlar o'zbek adabiyotidagi yaxlit jarayonni "dunyoviy adabiyot" deb nomlangan taraqqiyparvar yo'nalish; "diniy-mistik" va "feodal-saroy" adabiyotlari deb tamg'a bosilgan "reaktsion" oqimlarga ajratib, ularni bir-biriga keskin qarshi qo'yib kelinganligi hammamizga ma'lum. Ammo bu atamalar davr badiiy tafakkuri mohiyatini uning asosiy badiiy mezonlar silsilasiga mos holda ochib bera olmadi. Chunki ular aslida marksistik mafkura nuqtai nazarini ifodalab, ushbu mafkura targ'ibotchisining dunyoni idrok etish me'yorlarini o'tmish ajdodlar merosiga jiddiy tahrirsiz tatbiq etishga asoslangan. Shunday yondoshish oqibatida, masalan, Alisher Navoiy badiiy tafakkur olami o'z yaxlitligida to'g'ri talqinini topmadi, sun'iy ravishda turli usullar, turli uslublarning qovushmagan yig'indisiga "aylanib qoldi". Natijada, shoir asarlarini keng kitobxonga taqdim etish jarayonida uning ijodidagi ba'zi jihatlar, bob va qismlar "oshiqcha", "keraksiz" hisoblanib, tushirib qoldirildi. Masalan, "Hayrat ul-abror"ning kitobxon ko'zidan "yashirib" qolingani kirish boblari va birinchi, ikkinchi maqolatlarida nafaqat yolg'iz bu asar, balki butun "Xamsa", demakki, shoir ijodining asosiy mohiyatini, undagi takomil bosqichlari silsilasini to'g'ri tushunib olish uchun kalit mavjud edi. Ularni ommaviy nashrlarda qisqartirib tashlab qoldirish bilan ulug' shoir ijodining asos mohiyatini to'g'ri anglash yo'liga mutlaqo oqlab bo'lmaydigan g'ovlar tashlandi.

Xalq badiiy tafakkurining an'anaviylik eng kuchli namoyon bo'ladigan, eng kam o'zgarishga uchraydigan shakli xalq urf-odatlar va marosimlaridir. Marosimlar masalasida biz uchun muhim jihat xalq ongidagi asotir unsurlari va badiiy tafakkur nisbati bo'lib, ba'zi tadqiqotlarda xalq asotirlari va asotir marosimlar bilan xalq ijodi (ya'ni xalq san'atkorligi)ni aralashtirib yuborish

holatlari uchramoqda. Albatta, xalq ijodi asotir (mif) va marosimlarga yaqin turadi, xatto marosim folklori degan alohida tushuncha bor, darhaqiqat, xalq marosimlarida badiiy ijod unsurlari uchraydi. Ammo asotir boshqa, marosim boshqa, xalq badiiy ijodi yana alohida hodisalardir. Ularni bir-biridan farqlamoq lozim. Badiiy ijod - o'yin, u shartli, ramziy va timsoliydir. Asotirda ham ramz bor, shartlilik, timsoliylik mavjud. Ammo asotir o'yin emas, u jiddiy narsa, asotir bilan hazillashib bo'lmaydi. Xalq marosimlari ikki toifaga bo'linadi: biri - asotir marosimlar (mifologik rituallar), ikkinchisi - an'anaviy urf-odatlar, ko'proq etiketga oid marosimlar, el orasida qabul qilingan rasm-rusumlar. Albatta, kelib chiqishiga ko'ra, bu ikki tur marosimlar orasida bog'lanish bo'lishi mumkin, ammo ularning turmushdagi vazifasi (funktsional yo'nalishi) jiddiy farq qiladi. Asotir marosim, masalan, o'zbeklardagi yomg'ir chaqirish niyati bilan bog'liq "*Sust xotin*" (yoki "*Suv xotin*") marosimi o'z davrida dehqon uchun hayot-mamot masalasi bo'lgan va buning badiiy ijodga aloqasi yo'q. Hozir uni xalq tomoshasi sifatida badiiylashtirib ijro etilsa, maqsad butkul o'zgaradi. Badiiy ijod ibratga asoslanadi, asosan tarbiyaviy maqsadni ko'zlaydi, asotir marosim esa bevosita amaliy natijalar kutish bilan bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., “Ma'naviyat”, 2008.
2. Karimov. I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. 6-jild. T.-«O'zbekiston»-1998, b. 31.
3. Karimov I.A. Bunyodkorlik yo'lidan. 4-jild. T.-«O'zbekiston»-1996, b.62.
4. Abu Homid G'azzoliy.Kimiyoi saodat.Ruh haqiqati.T. “Adolat”, 2005, b.24
5. Golosovker Ya. “Logika mifa”(M., “Nauka”,GRVL, 1987)
6. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 6-j. T. 1990, s. 512-513.
7. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub, T., 1983, s.52.
8. Alisher Navoiy. Xamsa. T., 1960, s.447.
9. Serebryakov S. B. Traktat Ibn Siny (Avitsennы) o lyubvi. Tbilisi, 1976, s. 47-68.
10. www.ziyonet.uz
11. www.wikipedia.co.uz